

СЕМАНТИЧНА СПІВВІДНОСНІСТЬ АБСТРАКТНИХ НЕПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ ТА ЇХ ПОХІДНИХ

Лексико-семантична структура десубстантивів, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, як і інших похідних, ґрунтується на семантиці твірних іменників.

Порівняльний аналіз лексико-семантичних структур похідних і базових слів уже робився в дериватологічних дослідженнях, однак здебільшого на прикладі твірних та їх похідних одного структурного типу [1]. У пропонованій статті розглянемо семантико-словотвірний зв'язок між твірними абстрактними непохідними іменниками та усіма похідними, що формують словотвірну парадигму. Такий аналіз дає змогу простежити реалізацію семантичного потенціалу твірного в похідних різного типу та визначити чинники, які впливають на можливості засвоєння семантичного обсягу мотиваційного іменника похідним словом.

Аналіз співвідношення семантики аналізованих дериватів і їх твірних показав, що однозначні твірні абстрактні іменники мотивують як однозначні, так і багатозначні десубстантиви, перебуваючи з ними в таких лексико-семантичних відношеннях:

I. Однозначному твірному відповідає однозначний дериват (таких дериватів 238). Наприклад: *аванс* “частина грошей (або продуктів), яка видається наперед у рахунок майбутньої платні за роботу, товар і т.ін.”[2] – *авансувати* “видавати аванс кому-небудь”; *агресія* “неспровокований збройний напад однієї держави на іншу з метою загарбання її території, ліквідації або обмеження її незалежності” – *агресор* “той, хто вдається до агресії; нападник, загарбник”.

II. Однозначному твірному відповідає багатозначний дериват (50). У межах таких похідних виділяємо похідні:

а) кожне зі значень яких співвідноситься із семантикою твірного іменника (16), наприклад: *сум* “невеселий, важкий настрій, спричинений горем, невдачею; смуток, журба; протилежне радість; // сумутний, зажурений вираз (обличчя, очей); // вияв пригніченості, душевного болю (в музиці, пісні)” – *сумовитий* “1) який сумує, відчуває сум, якого охопив сум; // схильний до суму, журби; // який виражає сум, журбу; власт. людині, яка сумує; 2) сповнений, пройнятий сумом, тугою, журбою; 3) який викликає, навіває сум”; *сублімація* “*спец.* перехід речовин з кристалічного стану безпосередньо в пару без перетворення на рідину” – *сублімувати* “*спец.* 1) *перех.* проводити сублімацію; 2) *неперех.* зазнавати сублімації”;

б) які, крім значень, співвідносних із семантикою мотивувального слова, містять ще й ЛСВ, які є наслідком семантичної деривації (27), наприклад: *аванс* “частина грошей (або продуктів), яка дається наперед у рахунок майбутньої платні за роботу, товар і т.ін.” – *авансом* “*присл.* 1) у рахунок майбутньої платні; виплати наперед; 2) *перен.* заздалегідь”; *борг* “те, що взяте в позику, позичене” – *боргувати* “1) давати в борг; 2) позичати, брати в борг; 3) *перен.* бути винним або зобов’язаним”;

в) які, крім значень, співвідносних із семантикою абстрактного твірного іменника, містять і ЛСВ, мотивовані іншим твірним (7), наприклад: *ритм* “рівномірне чергування впорядкованих елементів, циклів, фаз, тих чи ін. процесів і явищ” – *ритмічний* “1) стос. до ритміки (1); 2) який підпорядковується ритму, відбувається в ритмі; // який повторюється через рівні проміжки часу; рівномірний”; *терор* “найгостріша форма боротьби із застосуванням насильства аж до фіз. знищення; // жорстока масова розправа ворожої армії над мирним населенням” – *терористичний* “1) стос. до терору, пов’яз. з ним; 2) прикм. до терорист // який склад. з терористів”.

Багатозначні абстрактні непохідні іменники складають дві третини усіх твірних і характеризуються більшою словотворчою активністю. Серед однозначних іменників нульові СП мають 17 твірних (12%), серед багатозначних іменників – 11 (4%); однозначний абстрактний іменник утворює

в середньому 2 похідні, багатозначний – 3. Дещо складнішим є лексико-семантичний зв'язок багатозначних іменників зі своїми похідними.

Серед похідних, мотивованих полісемічними абстрактними субстантивами, виділяємо такі типи:

I. Деривати, які успадковують один ЛСВ мотивувального іменника (564). Наприклад: *кар'єра* “1) швидке, успішне просування в служб., сусп., наук та ін. діяльності; досягнення слави, вигоди” – *кар'єризм* “намагання зробити кар'єру (1), не рахуючись з інтересами громад. справи; гонитва за особ. успіхами”; *біда* “1) нещаслива пригода, подія, яка завдає страждання; нещастя, лихо; // несприятливі, важкі умови, труднощі, неприємності; 2) *заст.* провина, шкода” – *бідонька* “*нар.-поет., пестл* до біда (1)”; *дебют* “1) перший виступ артиста на сцені; // перший виступ, починання у якій-небудь галузі; 2) початок шахової або шашкової партії” – *дебютувати* “виступати вперше на сцені; // виступати публічно вперше, починати діяльність у якій-небудь галузі”.

Багатозначні похідні розвивають свою полісемію за рахунок:

а) значень, що виникають на основі одного й того ж ЛСВ твірного (69), наприклад: *талант* “1) видатні, природні здібності люд.; хист, обдарування; // здібність до чогось, уміння робити; 2) людина з видатн. здібностями; 3) у Стародав. Греції, Месопотамії, Сирії – вагова та грош. одиниця” - *талановитий* “1) який має великі здібн., талант (1); 2) який виконано з талантом (1), який відзначається високою майстерністю”;

б) значень, що є наслідком семантичної деривації (39), наприклад: *аналіз* “1) метод наук. дослідження предметів, явищ та ін. шляхом розкладу, розчленування їх у думці на складові частини // розгляд чого-небудь; 2) визначення складу і властивостей якої-небудь речовини, дослідження їх” – *аналітик* “1) фахівець, що займається аналізом речовин; 2) *перен.* той, хто має схильність до аналізу своїх переживань, поведінки, оточення і т.ін.”;

в) значень, мотивованих іншими твірними (5), наприклад: *візит* “1) відвідини кого-небудь, переважно офіційні; 2) відвідання лікарем хворого вдома” – *візитка* “1) *заст.* однобортний чоловічий піджак (спочатку признач. для візитів); 2) те саме, що візитна картка”.

II. Деривати, які переймають кілька ЛСВ мотиваційного іменника (267).
Наприклад: *ефект* “1) сильне враження, викликане ким-, чим-небудь; 2) результат, наслідок яких-небудь причин, сил, дій, заходів; 3) *мн.* засоби, прийоми, пристосування, за доп. яких створюється враження, ілюзія чого-небудь; 4) фізичне явище” – *ефективний* “*книжн.* 1) який приводить до потрібних результатів, дає найбільший ефект (2); 2) який викликає ефект (1)”;
символ “1) умовне позначення якогось предмета, поняття або явища; 2) худ. образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття; 3) *мат., фіз.* умовне позначення якої-небудь величини, поняття, запроваджене певною наукою” – *символізувати* “1) бути символом (1) чогось; 2) зображати за доп. символів, символу (2)”;
утопія “1) учення про соц. перебудову, про ідеальн. сусп. лад; 2) фантазія, нездійсненна мрія; 3) літ. твір, в якому зображ. ідеальн. сусп. лад майбутнього” – *утопіст* “1) автор якоїсь утопії (1); послідовник утоп. соціалізму; 2) той, хто захоплюється утопіями (2); мрійник, фантазер”.

III. Похідні, що засвоюють увесь семантичний обсяг твірного (225).
Наприклад: *іронія* “1) прихована насмішка; глузування, кепкування, глум; 2) стиліст. засіб, коли слову або звороту надається протилежного значення з метою глузування” – *іронічний* “1) пройнятий іронією; який виражає іронію; глузливий; 2) стос. до іронії (2)”;
природа “1) орг. і неорг. світ у всій сукупності і зв’язках, що є об’єктом люд. діяльності і пізнання; 2) сукупність фіз. та псих. особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях, поведінці; 3) сукупність осн. якостей, властивостей чогось; суть, сутність” – *природонька* “*пест.* до природа”;
спекуляція 1 “1) скуповування та перепродаж цінностей з нестійким курсом для одержання зиску на різниці в цінах; 2) *перен.* розрахунок, намір, що ґрунтується на використанні чогось з корисливою метою” – *спекулювати* “1) займатися спекуляцією (1); 2) *перен.* будувати свої плани, розрахунки на чомусь, використовувати щось у корисливих інтересах”.

Частина багатозначних десубстантивів, успадковуючи кілька або й усі ЛСВ твірного іменника, містять ще й значення, що є наслідком семантичної деривації (91) або мотивовані іншими твірними (9). Наприклад: *спрага* “1)

сильне бажання пити; 2) *перен., книжн.* велике бажання чогось, прагнення до чогось” – *спраглий* “1) який дуже хоче пити, відчуває спрагу // у знач. ім. спраглий той, хто дуже хоче пити; // пересохлий від спраги; 2) *перен.* який не має дост. кількості води, вологи; 3) *перен.* який виражає пристрасть, сильне почуття; 4) *перен.* який жадає чогось, жадібний до чогось; 5) *перен.* який прагне чогось”; *ремесло* “1) дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці при відсутності виробничого поділу праці; 2) *розм.* певна професія, фах; // взагалі яке-небудь заняття, справа; 3) *перен., розм.* робота, праця без натхнення, творчості” – *ремісний* “рідко 1) прикм. до ремісник (1); 2) пов’язаний з ремеслом (1) // заснований на ремеслі // яким відзначається ремесло; 3) *перен.* шаблонний, позбавлений творчої ініціативи, натхнення”.

Кількісний склад та частиномовну належність похідних з тим чи іншим СЗ, які по-різному відтворюють лексико-семантичну структуру твірних абстрактних непохідних іменників, відображає таблиця “Семантична співвідносність абстрактних непохідних іменників та їх похідних”.

Отже, як показують попередні дослідження, лексико-семантична структура похідних, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, ґрунтується в основному на семантиці твірних. Деривати, частина ЛСВ яких не співвідносні зі значеннями твірних, складають лише 12% усіх десубстантивів. Щодо семантичної структури багатозначних похідних, то їх полісемія, хоч і розвивається значною мірою на основі семантики базових слів, є її відображенням тільки у 43% дериватів.

Семантична співвідносність абстрактних непохідних іменників та їх похідних

Частиномовний склад твірних	Словотвірні значення похідних	Кількість похідних (в абсолютних цифрах та у відсотках), які успадковують:			
		значення од-нозначного твір-ного	одне значення бага-тозначного твір-ного	кілька значень бага-тозначного твір-ного	усі значення бага-тозначного твір-ного
ІМЕННИКИ	носії предметної ознаки демінутивності	%	%	%	%
		74 23	169 52	46 14	33 11
		7 10	19 27	20 28,5	24 34,5

	збірність	1	11	4	44,5	4	44,5	-	-
	заперечення предметної ознаки	3	21	1	7	8	58	2	14
	стилістична модифікація	6	18	10	30	11	31	7	21
	абстрагована дія, об'єкт якої...	-	-	15	71	4	19	2	10
	виконавець дії, об'єкт якої...	-	-	8	54	5	33	2	13
	аугментативність	-	-	-	-	3	100	-	-
ПРИК- МЕТНИ- КИ	загальна відносність	125	24	202	33	151	23	126	23
	який не має або позбавлений того, що...	4	16	14	54	2	8	6	22
	який перебуває за межами того, що...	1	33	2	67	-	-	-	-
	скерований проти того, що...	-	-	1	33	1	33	1	33
ДІЄСЛО- ВА	дія, результат якої	41	32	46	36	16	12	26	20
	дія, зміст якої...	22	17	45	33,5	45	33,5	20	16
	позбавити того, що...	-	-	14	74	4	21	1	5
	позбутися того, що...	-	-	1	100	-	-	-	-
	наділяти предметною ознакою	-	-	1	50	1	50	-	-
	бути тим, що...	-	-	2	67	1	33	-	-
ПРИ- СЛІВ- НИКИ	адвербіалізація предметної ознаки	1	8	8	67	1	8	2	17

Семантичний обсяг багатозначних твірних іменників засвоюється десубстантивами по-різному. Майже половина похідних переймають один ЛСВ багатозначного твірного. Деривати, що успадковують кілька або всі ЛСВ базового іменника, є менш численними (див. табл.). Це здебільшого похідні демінутиви, аугментативи, іменники із СЗ “заперечення предметної ознаки”, “стилістична модифікація”, прикметникові похідні із СЗ “загальна відносність”, “скерований проти того, що назване твірним іменником”, дієслівні деривати із СЗ “дія, зміст якої названий твірним іменником”.

Найчастіше успадковуються прямі немарковані ЛСВ, що є головними у лексико-семантичній структурі твірних.

Проте нерідко переймаються й вторинні та марковані ЛСВ, що мають високу частотність. Пор., наприклад: *реакція* “1) дія, вчинок, жест, міміка і т. ін.,

що виникають у відповідь на яку-небудь дію, вчинок, вплив іззовні; 2) *фізл., біол.* відповідь організму на зовн. чи внутр. подразнення; // *одн.* різкий спад, занепад фіз. і душ. сил після піднесення, напруження; 3) *одн.* активний опір сусп. прогресові з боку угруповання; 4) *хім.* взаємодія між двома або кількома речовинами, що призводить до створення нових речовин” – *реакційний* “пов’язаний з реакцією (3); протилежне прогресивний”, *реакціонер* “прибічник політ. реакції // запеклий ворог усього нового, прогресивного”; *атрибут* “1) *філос.* суттєва невід’ємна властивість предмета або явища; 2) ознака або предмет, які складають характерну прикмету кого-, чого-небудь; 3) *грам.* означення” – *атрибутивний* “*грам.* означальний”.

Переносні значення твірного хоч і успадковуються дериватами, однак більшість переносних значень похідних є наслідком семантичної деривації.

СП окремих ЛСВ багатозначного твірного іменника перебувають між собою у різних відношеннях, що залежить від словотворчої активності того чи іншого ЛСВ.

Найбільш поширеними є відношення перетинання СП різних ЛСВ твірних абстрактних іменників. Так, наприклад, СП 1-го ЛСВ (*кредитор, кредитний, кредитовий, кредитувати*) та 2-го ЛСВ (*кредитний, кредитовий, кредитувати*) іменника *кредит* (“1) надання в борг мат. цінностей, грошей, позика; 2) *фін.* бюджетні суми, що надаються в борг, як позика”) перетинаються і мають три спільні десубстантиви. У взаємовідношеннях перетинання перебувають і СП усіх ЛСВ іменника *покута* (“1) визнання своєї провини, вияв жалю з приводу неї; каяття; 2) покарання за вчинений злочин; 3) дорев. церковне покарання за злочини або гріхи”). Пор. набір похідних, співвідносних відповідно з 1-им, 2-им і 3-ім ЛСВ твірного: *покутний; покутний, покутувати; покутник, покутний, покутувати.*

Загалом же майже в половині твірних абстрактних непохідних іменників СП усіх словотворчо активних ЛСВ перебувають у відношеннях перетинання.

У частині твірних СП усіх ЛСВ накладаються. Пор., наприклад: *парад* “1) уроч. огляд військ, спортсменів, а також їх рух; 2) *перен.* показ зовн. боку чогось” – *парадний, парадовий* “1) прикм. до парад (1) // признач. для парадун;

2) стос. до параду (2), пов'язаний із святом; 3) який відзначається порівняною пишністю; святковий; 4) передній, головний (про сходи, вхід); 5) *перен.* розрахований лише на зовнішнє враження, ефект; показний”, *парадувати* “1) брати участь у параді (1); 2) *перен.* робити щось для параду, показу, зовн. ефекту; // *розм.* невчасно вбратися в новий, парадний одяг”; *провокація* “1) навмисні дії проти окремих осіб, організацій з метою штовхнути їх на згубні для них вчинки; 2) *мед.* штучне збудження хвороби; 3) *с.-г.* штучний виклик сходів насіння бур'янів з метою знищення” – *провокаційний* “1) прикм. до провокація (1) // прикм. до провокатор (1); 2) *мед., с.-г.* прикм. до провокація (2, 3)”; *провокувати* “1) навмисне підбурювати когось на дії, вчинки; 2) *мед.* штучно збуджувати якусь хворобу; 3) *с.-г.* штучно викликати сходи насіння бур'янів з метою знищення”.

Відношення доповнення СП окремих ЛСВ властиві кільком твірним іменникам. Так, не мають жодного спільного десубстантива СП 1-го (*титлярний, титулувати*) та 2-го ЛСВ (*титльний*) іменника *титул* (“1) спадкове чи надане монархом почесне двор. звання // найменування, що дається на знак визнання його заслуг; 2) назва, заголовок книжки; 3) у юриспруденції – підстава якогось права”.

При словотворчій активності трьох і більше ЛСВ зустрічаються кілька типів взаємовідношень їх СП. Пор., наприклад, СП різних ЛСВ іменника *нужда*: “1) тяжке матеріальне становище; нестатки” (*нуждар, нужденний, нуждати*); “2) рідко потреба в чомусь; необхідність” (*нуждати*); “3) *діал.* біда” (*нуждати*). СП 2-го і 3-го ЛСВ збігаються, 1-го і 3-го, 1-го і 2-го – перетинаються, маючи спільний дериват *нуждати*.

У відношеннях доповнення і перетинання перебувають СП різних ЛСВ твірного *рада*: “1) пропозиція, вказівка, як діяти в яких-небудь обставинах; порада, допомога добрим словом у скруті” (*радонька, радочка, радиця, радка, радний, радній, радити*), “2) спільне обговорення яких-небудь питань, обмірковування чогось з кимсь // нарада, засідання “ (*радонька, радочка, радиця, радка, радувати, радити*), “3) колегіальний орган якоїсь організації, установи чи сама організація, установа, що керує або радить” (*радник, радця*), “4) орган

держ. влади, який є формою організації суспільства” (*радник, радця, сільрада, радянський*), “5) у Запорізькій Січі – заг. збори козаків”. СП 1-го і 4-го, 1-го і 3-го, 2-го і 4-го ЛСВ доповнюють одна одну і не мають спільних дериватів, а 1-го і 2-го, 3-го і 4-го ЛСВ – перетинаються, маючи по кілька спільних десубстантивів.

Дослідження лексико-семантичної співвідносності твірних абстрактних іменників з їх похідними виявило ще й інші закономірності. Так, більшість десубстантивів (54%) є семантично простішими, ніж їх твірні. 7% дериватів мають багатшу лексико-семантичну структуру, ніж твірні іменники, а решта похідних збігаються за кількістю ЛСВ з мотиваційними абстрактними іменниками.

Полісемічні абстрактні іменники містять від двох до дванадцяти ЛСВ, та найчастіше базою для утворення похідних стає два-три, рідше – чотири-п’ять ЛСВ.

Аналіз лексико-семантичного зв’язку між твірними абстрактними непохідними іменниками та їх похідними засвідчив, що семантична структура більшості дериватів ґрунтується на основі семантики мотиваційних іменників. Десубстантиви, частина ЛСВ яких не співвідносні зі значеннями твірних, є нечисленними. ЛСВ багатозначних твірних іменників засвоюються похідними по-різному: може успадковуватися одне, кілька або всі значення. Кілька або всі ЛСВ базового іменника переймають найчастіше похідні демінутиви, аугментативи, іменники із СЗ “заперечення предметної ознаки”, “стилістична модифікація”, прикметникові похідні із СЗ “загальна відносність”, “скерований проти того, що...”, дієслівні деривати із СЗ “дія, зміст якої...”. СП усіх словотворчо активних ЛСВ полісемічних твірних абстрактних іменників перебувають здебільшого у відношеннях перетинання, рідше – накладання або доповнення.

1 Огляд літератури детально див.: Микитин О.Д. Семантична співвідносність твірних іменників і їх похідних. – Вісник Прикарпатського університету. – Філологія. – Вип.І. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С.163-168.

2 Тут і далі лексико-семантична структура слів подається за Словником української мови, див.: Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1971-1980. – Т.1-11.

***Опубл.:** Актуальні проблеми українського словотворення. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 254-262.*